

Т.Г.Яковлева (Санкт-Петербург, Російська Федерація)

НОВІ АРХІВНІ МАТЕРІАЛИ Й ПЕРСПЕКТИВИ ВИВЧЕННЯ ГЕТЬМАНСТВА ІВАНА МАЗЕПИ*

Добре відомо, що в російських архівах (зокрема в Москві й Санкт-Петербурзі) зберігаються безцінні матеріали з історії України доби Гетьманщини. Це, безперечно, стосується документів, дотичних періоду гетьманування Івана Мазепи. Значний їх масив через неоднозначне ставлення до цієї особи ще й досі не введено в науковий обіг. Не секрет, що для багатьох І.Мазепа й дотепер є «зрадником», згадка про якого вкрай небажана. Проте останнім часом у Росії намітились серйозні зрушення в оцінці І.Мазепи, що дозволило зайнятися вивченням відповідних архівних матеріалів.

Кілька років тому в Санкт-Петербурзі з ініціативи Центру з вивчення історії України Санкт-Петербурзького державного університету розпочалася серйозна робота з дослідження й підготовки до публікації документів Івана Мазепи. Ідеться, перш за все, про т. зв. «Батуринський архів» – комплекс документів, вивезених А.Меншиковим у 1708 р. після здобуття й сплюндрування Батурина. Довгі роки ці документи зберігалися в складі різних колекцій Москви та Санкт-Петербурга й не були використані в жодній з опублікованих праць з історії України.

Рештки Батуринського архіву (близько 1000 документів) зараз зберігаються в архіві Санкт-Петербурзького інституту історії РАН (СПБІ РАН)¹. Це оригінали, а також копії вхідної кореспонденції І.Мазепи за 1690–1708 рр., виконані за указом Петра I в 1710 р.² Серед найцінніших документів – оригінали царських указів (які не ввійшли навіть у таке солідне видання, як «Листи й папери імператора Петра Великого»), листування Ф.Головіна з гетьманом стосовно запорожців, а також російський переклад написаної І.Мазепою польською мовою (через його роман із Мотрею Кочубей) поеми «Старик с телом беседует». З огляду на те, що на цей час відомий лише один поетичний твір І.Мазепи, ця знахідка становить неабиякий інтерес.

Не менш цікаві матеріали (перш за все, оригінали листів І.Мазепи до А.Меншикова) містяться й у похідній канцелярії А.Меншикова, яка зберігається в тому ж архіві. У цих листах гетьман докладно описує події Північної війни (приміром, облогу Замостя), обговорює нагальні питання. Серед документів князівської канцелярії за 1708–1709 рр. є багато унікальних матеріалів про долю «Мазепиних скарбів», в яких ідеться про поділ майна гетьмана після його падіння³, а також про здобуття Білої Церкви⁴, перемовини з козацькими полковниками та ін.

В архівних колекціях Санкт-Петербурга зберігаються також оригінали й копії універсалів І.Мазепи за 1687–1708 рр., які не потрапили в нещодавнє академічне видання «Універсали Івана Мазепи»⁵. Серед них багато таких, що стосуються діяльності гетьмана з відновлення козацької адміністрації на Правобережній Україні на початку XVIII ст. Усі ці джерела планується видати у двох випусках публікації «Гетман Иван Мазепа. Документи из архивных собраний Санкт-Петербурга». Перший випуск міститиме матеріали за 1687–1705 рр. (348 одиниць), а його публікація планується на осінь 2006 р.

Окрім того, багато цінних і не введених у науковий обіг документів зберігаються в московських зібраннях. Згадаю лише про деякі знахідки, зроблені автором в останній час.

Перш за все, це оригінал доносу старшини (1687 р.) на гетьмана І.Самойловича⁶. Опублікований Д.Вангишем-Каменським його російський переклад XVII ст. містить низку помилок і неточностей, проте саме цією публікацією користувалися більшість істориків (у т. ч. М.Костомаров і О.Оглобин). Відтак аналіз оригінала дозволяє зробити кілька цікавих спостережень і висновків. Перша частина доносу була написана рукою генерального писаря Сави Прокоповича, а друга – Михайлом Вуяхевичем. Досить цікаві й ті цензурні зміни, що їх зазнав документ при перекладі в Посольському приказі⁷. До певних висновків спонукає й спосіб розташування підписів старшин під документом.

Цікавим аспектом гетьманства І.Мазепи є його стосунки з придворною «партією» Нарішкіних і з самим Петром перед падінням правительки Софії. Це питання завжди було вкрай непопулярним у традиційній російській і радянській історіографії, оскільки співпраця гетьмана й царя-реформатора не вписувалася в схему подання політики «вічного зрадника». Очевидно, саме тому поза увагою залишився цінний документ про відправку Петром у перших числах лютого 1689 р. посольства стольника І.Тараканова до гетьмана І.Мазепи, київського митрополита й архимандрита Києво-Пе-

* Доповідь, виголошена на вченій раді Інституту історії України НАНУ 25 травня 2006 р.

черської лаври. Стольник мав повідомити про одруження Петра з Євдокією Лопухиною й привезти гетьманові частування від «святкового столу»⁸. Сам по собі факт самостійних дій у цей період «партії» Нарішкіних від імені Петра – унікальний та вкрай цікавий, а те, що Нарішкіні під час загострення суперництва із Софією подбали про встановлення контакту саме з І.Мазепою наводить на певні роздуми⁹.

Низка документів із зібрань СПбІ РАН та РДАДА стосуються подій осені–зими 1708 р., коли І.Мазепа вів таємні перемовини з Петром. Цей епізод завжди викликав суперечки серед істориків. Так, сучасний український історик С.Павленко вважає, що опублікований Д.Бантисем-Каменським лист¹⁰ Г.Головкіна до І.Мазепа – сфабрикована росіянами для дискредитації гетьмана в очах шведів фальшивка¹¹. В архіві ж СПбІ РАН зберігся лист Г.Волконського від 20 листопада (ст. ст.) 1708 р., в якому докладно йшлося про обставини прибуття в Сорочинці Д.Апостола¹². Цей документ повністю руйнує аргументи С.Павленка. Окрім того, інтерес становить чернетка листа Г.Головкіна, яка зберігається в РДАДА – документ дає змогу зробити деякі уточнення, упущені Д.Бантисем-Каменським при публікації¹³. Але ще більш цікавим є неопублікований Д.Бантисем-Каменським документ – оригінал листа Д.Апостола до Г.Головкіна від 1 січня 1709 р. з Білоцерківки «о посылке к Мазепе известных писем с Андреем Борисенком, и о возвратном его оттуда приезде и отправлении к князю Меншикову для донесения своей комиссии»¹⁴. Лист цей підтверджує, що перемовини Петра й І.Мазепа восени–узимку 1708 р. все ж таки відбувалися¹⁵.

Ще один документ, який перебував поза увагою істориків – т. зв. «Московські статті Івана Мазепа»¹⁶. Традиційно вважалося, що юридичним документом, який визначав взаємини І.Мазепа з Москвою, були Коломацькі статті, ухвалені при обранні його гетьманом у 1687 р. за наполяганням В.Голіцина. Насправді ж у 1689 р., під час поїздки гетьмана до Москви, де він став свідком наришкіньського перевороту, за його ініціативи були ухвалені нові статті, що їх ми називаємо «Московськими»¹⁷. Це був документ принципового характеру – І.Мазепа сповна скористався зі сприятливої політичної ситуації (падіння прихильника обмеження автономії Гетьманщини й перетворення гетьмана на маріонетку В.Голіцина) та домігся від Нарішкіних великих поступок.

Перш за все, ідеться про відновлення згідно з Московськими статтями оренд, запроваджених ще за І.Самойловича й скасованих п.22 Каламацьких статей. Оренди давали економічну незалежність гетьманській скарбниці, а, отже, забезпечували реальну автономію Гетьманщини. Окрім того, І.Мазепа домігся проведення перепису козаків, що було важливим для посилення державної влади. По суті, це було розширення положень п.3 Каламацьких статей, де йшлося про створення реєстру в 30 тис. козаків. Проблема козацького перепису не втрачала актуальності з часів Б.Хмельницького, коли поява маси покозачених спричинила соціальну нестабільність, сприяючи початку «Руїни»¹⁸.

За Московськими статтями І.Мазепа також одержав дозвіл навести лад у ґуральництві, що було одним із найважливіших економічних факторів. Гетьман подбав і про те, щоби посилити особисту владу, поставивши її вище влади старшин і російських воєвод. Цьому сприяв п.10, згідно з яким будь-які надання в Україні без його, гетьмана, вказівки заборонялися.

Усе сказане вище – лише перші висновки, які можна зробити з архівних джерел, що стосуються Івана Мазепа і які, безумовно, потребують більш глибокого вивчення. Подальша робота в російських архівах відкриває перспективи об'єктивного та наукового підходу до непростих подій минулого.

¹ Архив Санкт-Петербургского института истории Российской академии наук (далі – Архив СПбИИ РАН). – Ф.83 (Походная канцелярия А.Д.Меншикова).

² Указ царя Петра Алексеевича от 25 июля 1710 г. «О пересмотре и разборе бывших в походной канцелярии в Москве Мазепиных писем» // Архив СПбИИ РАН. – Ф.83. – Оп.2 (Книга копий №11).

³ Зокрема про історичні реліквії Війська Запорізького – булаву, бунчук і військову печатку Богдана Хмельницького, одержані ним від Яна Казимира 1649 р. // Там же. – Оп.1 (№2791). – Л.1–1 об.

⁴ Архив СПбИИ РАН. – Ф.83. – Оп.1 – №2711. – Л.1–1 об.

⁵ Універсали Івана Мазепа 1687–1709 / Упоряд. І.Бутич. – К.; Л., 2002.

⁶ Российский государственный архив древних актов (далі – РГАДА). – Ф.124 (Посольский приказ). – Оп.2 (№11). – Л.3–9 об.

⁷ Публікацію див.: Яковлева Т.Г. Донос старшини на І.Самойловича: аналіз першоджерела // УІЖ. – 2006. – №4. – С.190–201.

⁸ РГАДА. – Ф.229 (Малороссийский приказ). – Оп.1 (№203). – Л.5–5 об.

⁹ Див.: Яковлева Т.Г. Переворот Нарышкиных и Мазепа // Сборник в честь Р.Г.Скрынникова. – Санкт-Петербург, 2006.

¹⁰ Бантисем-Каменский Д. Источники малороссийской истории // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских. – Москва, 1858. – Кн.1. – Т.2. – С.212.

¹¹ Павленко С. Міф про Мазепа. – Чернівці, 1998. – С.193.

¹² Архив СПбИИ РАН. – Ф.83. – Оп.1 (№ 2714). – Л.1 об.

¹³ РГАДА. – Ф.124. – Оп.1 (1708. №120). – Л.1 об.

¹⁴ Там же. – Оп.1 (1709. №7).

¹⁵ Див.: *Яковлева Т.Г.* Иван Мазепа в поисках политического решения летом–осенью 1708 года // Белоруссия и Украина. История и культура. – Москва, 2006.

¹⁶ РГАДА. – Ф.229 (Малороссийский приказ). – Оп.2. – Дело №57. – Л.137 об.–149.

¹⁷ Статті були підписані 20 вересня 1689 р. (ст. ст.), коли І.Мазепа повторно приїхав до Москви, уже одержавши «отпуск» у Петра в Троїце-Сергієвому монастирі. За два дні, 22 вересня, І.Мазепа від'їхав до Батурина.

¹⁸ Див.: *Яковлева Т.Г.* Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття: Причини і початок Руїни. – К., 1998; *Ї ж.* Богдан Хмельницький і рядове козацтво // *УІЖ.* – 1995. – №4. – С.56–67; *Ей же.* Україна в XVII веке: руїна, революція? // *Україна в Центрально-Східній Європі* (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – Вип. 5. – К., 2005. – С.667–677.